

that influenced the decline in the number of believers in such communities, or more or less their sustainable number, like in Ivano-Frankivsk region for instance.

Also, a critical analysis was carried out regarding the size of these communities and the number of believers within them, which were conducted by the Council of Religious Affairs regional representatives, that showed both the subjective and objective approach of representatives towards the conduct of registration in certain but important aspects, which has a significant significance for the research in the context of reliability, starting with georistics, its analysis, synthesis and conclusions.

The article reveals the reasons and consequences concerning the permission of the state authorities since 1969 on registration with the autonomous activity of local community churches, including illegal Pentecostal, provided that in their service they would refuse certain aspects of the doctrine that the state authority considered unacceptable and fanatical. But, if some communities representing Christians of Evangelical Religion were registered in Ukraine, in particular, in the Western Ukraine, then Pentecostal communities opted for delaying tactics which has been also studied in this research.

Keywords: Protestantism, Baptism, Pentecostalism, legality, illegality, registration, communities, believers, number, head count, settlements.

Надійшла до редакції 30.08.2017 р.

УДК 2-184.3: [141.319.8+159.9

© Валентина Павленко
(Харків)

© Кетрін Ваннер
(Філадельфія)

ІНТЕРІОРИЗОВАНІ ТА ЕКСТЕРІОРИЗОВАНІ ФОРМИ І АТРИБУТИ РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ

У статті описані різні підходи і понятійний апарат для аналізу не-інституційних форм релігійності. Особлива увага приділена категорії «всюдисущої віри», введеної до обігу М. Енгелке. Запропоновано розглядати релігійну віру в двох взаємопов'язаних формах її існування – інтеріоризованій та екстеріоризованій. Зроблений порівняльний аналіз екстеріоризованих форм віри та їх дієвості у Великобританії та Україні.

Ключові слова: релігійна віра, інтеріоризація, екстеріоризація, народна релігія, пережита віра, всюдисуща релігія, приватизована релігія, вікарна релігія, невидима релігія.

Актуальність. На початку ХХ століття європейські дослідники, які займалися різними аспектами релігійного життя, почали звертати увагу на невідповідність між офіційними, інституційними формами релігійних уявлень, понять і практик та їх варіантами, що існують у реальному житті. Вони почали задумуватися над тим, як розуміти такі не-інституційні, нетрадиційні форми релігійності. Чи можна вважати такі практики «релігією» взагалі? І, якщо так, як вони пов'язують внутрішнє життя індивідів з зовнішніми культурними формами, в яких ці індивіди існують?

Для визначення різних форм і проявів релігії, які відрізняються від офіційних доктрин і практик організованих релігій, вчені почали використовувати поняття «**народна релігія**» (folk religion, popular religion, vernacular religion). У межах дослідження народної релігії впродовж ХХ століття в Європі проводилося багато досліджень, у першу чергу присвячених вивченню релігійного фольклору, а також таких тем, як паломництво та використання святилищ.

З того часу дослідники запропонували цілу низку понять, які підкреслюють різні аспекти не-інституційних форм релігії. Більше того, з'явилися роботи, в яких зроблений наступний крок – почали досліджувати взаємозв'язки між цими формами і внутрішнім

світом людини, вивчати спроби впливу на вірування людини через трансформацію її публічного та культурного простору.

На наш погляд, це перспективний напрямок досліджень. Ми вважаємо, що публічна та приватна сфера, зовнішнє та внутрішнє життя людей можуть чітко розмежовуватися тільки аналітично. В реальності вони співіснують у безлічі взаємозв'язків та взаємовпливів, на жаль, ще зовсім слабо досліджених і вивчених. Використовуючи теорії антропології та психології, ми хочемо проаналізувати в статті, як зовнішні форми та атрибути віри формують культурні чинники і як це може впливати на індивідуальний досвід як в Україні, так і в інших країнах.

Таким чином, **метою** цієї статті є спроба теоретичного аналізу взаємозв'язків між екстеріоризованими та інтеріоризованими формами релігійної віри. Ця мета конкретизувалася в наступних **завданнях**:

1. Проаналізувати понятійний апарат, що використовувався різними вченими для вивчення не-інституційних форм релігії.
2. Запропонувати нові категорії та співвіднести їх з тими, що вже існують.
3. Зробити порівняльний аналіз спроб трансформації публічного культурного простору та впливу її на релігійні вірування у Британії та Україні.

Виклад матеріалу.

1. На американському континенті першопрохідцями в дослідженні «*народної релігії*» у 30-і роки виступили культурні антрополози, які вивчали синкретичні культури країн Карибського басейну. На цих островах, внаслідок європейського колоніалізму, місцеві форми релігійної практики зблизилися з християнством, перш за все католицизмом. Наприклад, Сантерія – це синкретична релігія, яка розвивалася переважно на Кубі серед нащадків західноафриканських рабів, переважно йоруба з Нігерії та Беніну, вивезених у XVI-XIX століттях для роботи на кубинських плантаціях. Африканці, яких схилили прийняти католицизм, продовжували тайно культивувати свої релігійні традиції, маскуючи їх під християнські обряди. Антрополози називали це явище подвійними системами вірувань, що супроводжуються "синкретизмом". Разом з тим, дослідження народної релігії в США не зайняли належного їм місця, як з сумом відзначав пізніше один з прихильників цього напрямку Дон Йодер [12], оскільки увага американської наукової спільноти переважно концентрувалася на вивченні виключно інституціональних форм.

Одним з перших дослідників, що звернули увагу на те, що при занепаді офіційної інституційної релігії позацерковна релігійність може не тільки зберігатися, але і зростати, був Т. Лукманн [7]. Дійсно, у роботах Дюркгейма і Вебера про сучасність вказувалося, що роль релігії в суспільному житті зміниться, змінюючи сенс, інтенсивність та авторитет релігії в житті людей і в суспільствах, в яких вони жили. Ці дослідники передбачали, що це буде проявлятися у занепаді священних інститутів, поступовому падінні релігії в суспільному житті та у приватизації віри. Лукманн зосереджувався саме на процесі "приватизації віри" і на тому, що саме це означатиме для окремих людей та суспільств. Він називав те, що мало б виникнути в результаті цього процесу, "*невидимою релігією*" (invisible religion). За Лукманном, людина нездатна існувати без досвіду трансценденції, тому в сучасному секуляризованому світі їй доводиться створювати свій власний варіант релігії, який в термінології дослідника отримав назву «невидима релігія». На думку Лукманна, саме ця "невидима релігія", що виникає на основі різних релігій, архаїчних вірувань і культів, гарантує людині автономію і можливість самореалізації, що і є її головною метою. Елементарною соціальною формою релігії, на думку Лукманна, є світогляд, а основним механізмом її трансляції – мова.

Праці Т. Лукманна викликали до життя і поняття «*приватизованої релігії*». Так, на думку Р. Мессморе [8], публічна релігія – це релігія опосередкована політичними і економічними інститутами, яка, відповідно, має серйозний вплив на політичне та економічне життя суспільства, або ж релігія, опосередкована спеціалізованими релігійними структурами. Відсутність обох видів опосередкування у багатьох сучасників робить їх віру «приватною». Поняття «приватизованої релігії» підкреслює або її локалізацію - в межах індивідуальної психіки, або ж обмеженість сфер її впливу, тобто не прийняття

відповідальності перед Богом, перед суспільством та іншими людьми, а сконцентрованість переважно на особистих духовних дослідах і особистому психологічному здоров'ї.

Ще однією спробою розвитку категоріального апарату сучасного релігієзнавства було поняття *«вікарної релігії»*, запроваджене у 2007 році Г. Деві [4]. Воно було запропоновано на додаток до її ж концепту *«вірування без приналежності»* (1994), надзвичайно поширене в Європі, яке передбачало, що люди, які вирішили порвати з церквою як інститутом, продовжують зберігати певні вірування. На погляд дослідниці, така ситуація може бути передвісником *«вікарної релігії»*: в той час як одне покоління сім'ї може відкидати церкву, але зберігати вірування, наступне може ставитися до церкви менш вороже, але набагато гірше знаючи молитви і обрядову практику, як би делегувати їй ці свої повноваження, вважаючи що церква може реалізовувати їх за них і заради них. Поняття *«вікарної релігії»* було сконцентровано на людях, які звертаються до церкви в моменти святкувань або жалоби, для проведення обрядів хрещення, вінчання, похорону і т.п.

Відомими критиками поняття *«народна релігія»* були Роберт Орсі [9] і Девід Холл [6], які в своїх роботах вирішили протиставити цьому концепту поняття *«пережита релігія»* (lived religion). Використання даного терміну дозволяло їм звернутися до широкого спектру сфер життя віруючої людини як засобу вивчення того, як релігійна людина живе і що вона робить. Дослідники розуміли під *«пережитою релігією»* вивчення не тільки самих релігійних практик, а й усього контексту, в якому ці практики реалізуються, інтерпретації самими віруючими своїх дій, їх *«повсякденного мислення»*.

На пострадянському просторі близьке даному концепту поняття було використано К. Ваннер, яка в 2012 році ввела в науковий обіг термін *«пережита віра»* (lived faith) [1]. Емпіричним матеріалом для дослідниці виступили імпровізовані похоронні практики, які широко практикувалися в Західній Україні в радянський період. При введенні цього поняття дослідниця робила акцент на наступних, найважливіших, з її точки зору, моментах:

- аналіз, в першу чергу, не стільки будь-яких об'єктів, скільки того, як ці об'єкти ставали частиною практик (на прикладі похоронних обрядів);

- ці практики реалізовувалися поза церквою (бо в СРСР пропагувалася антирелігійна ідеологія, тому все, що було так чи інакше пов'язане з релігією, знаходилося під офіційною забороною радянської влади). В аналізованому варіанті практики втілювалися в будинку або безпосередньо на цвинтарі, тобто у публічному просторі, що було, як не дивно, більш наочним, ніж якби люди були зібрані за церковними дверима. Іншими словами, як це не парадоксально, радянська влада, прагнучи зробити релігію *«такою, щоб її не було видно»*, сприяла більш наочній практиці. Релігія постійно усувалася владою з соціального контексту, проте вона залишалася і активно розвивалася в культурному контексті:

- практики формувалися в точці перетину внутрішнього досвіду з політичними і соціальними реаліями;

- ці практики були імпровізаціями, практики були сконструйовані самими їх учасниками;

- вони не мали зв'язку з певною конфесією, проте були в межах широких православних християнських традицій;

- була відсутня їх жорстка регламентація, ці практики були мінливі і нерегулярні; тобто спостерігалася відмова від жорсткого порядку і зв'язності;

- акцентувалася необхідність вивчення того – хто і як їх створював, тобто активності індивідів, процесу їх створення.

Загальний висновок, який робився дослідницею, полягав у тому, що, хоча радянський режим значно скоротив громадську присутність релігії в СРСР з огляду на наявність формальних релігійних практик та переконань, проте вірою залишався просякнутий соціальний та культурний контекст, і це було вкрай важливо, оскільки зберігало значущість релігії в житті людей протягом радянського періоду.

Розглядаючи процес формування схильності до релігії з використанням різних засобів, Метью Енгелке ввів до наукового обігу поняття *«атмосферної»* (в буквальному перекладі) або більш точно за значенням – *«всюдисущої віри»* (ambient faith) [5]. Енгелке аналізує

процес, за допомогою якого члени Біблійного товариства Англії та Уельсу намагаються залучати громадян до релігійної віри, створюючи християнську атмосферу у повсякденному житті, наповнюючи світські контексти - торгові центри та кав'ярні – християнством. Їх мета полягає в тому, щоб змінити атмосферу публічної сфери у Британії, щоб вплинути на відчуття та переживання громадян, які циркулюють у цьому просторі, і тим самим змінити їх свідомість, зміцнити віру британців і місце релігії в суспільній сфері.

Основним емпіричним фактом, за допомогою якого ілюструвалося введення нового поняття, а тому і винесеного в назву статті – «Ангели в Свіндоні», стало декорування Біблійним товариством до Різдва великого торгового центру в невеличкому англійському містечку Свіндоні. Біблійне товариство запропонувало і здійснило декорування за допомогою художньо виконаних, але доволі абстрактних силуетів ангелів, що літали у повітряних потоках торгового центру.

Біблійне товариство сподівалося, що, представивши релігійну символіку у формі ангелів у публічному просторі, ці образи стануть "приватизованими" в тому сенсі, що вони увійдуть у внутрішній світ людей, що циркулювали в цьому просторі, шляхом формування їх свідомості, мислення і, зрештою, поведінки. Це було схоже на радянську пропаганду, мета якої полягала у використанні гасел у публічному просторі, щоб сприяти формуванню віри в радянські ідеали, а також підтримці вірності радянській ідеології та радянському суспільству.

У даній роботі звертає на себе увагу те, що автор, детально описуючи зусилля Біблійного товариства в процесі створення ангелів, не дає чіткого визначення свого центрального поняття - «всюдисуща віра», обмежуючись лише наступним висловом: «Те, що Біблійне товариство хотіло виховати, і була всюдисуща віра» [5, с.158]. Дане висловлювання, судячи з контексту роботи, можна зрозуміти так: завданням Біблійного товариства було створення спеціальної атмосфери (зокрема, за допомогою впровадження в публічний простір тих же ангелів), яка потенційно могла б привести до виникнення у тих, хто перебуває в цьому просторі, релігійної віри. При цьому в роботі немає ніяких пояснень в плані того, як всюдисуща віра співвідноситься з вірою як такою? одне це те саме або між цими поняттями існують відмінності? якщо відмінності існують, то в чому вони полягають? і т.п. Аналіз даної статті свідчить про те, що вона швидше спрямована не на вивчення власне «всюдисущої віри», її характеристик, різних аспектів і особливостей, не на дослідження процесу формування цієї віри або ступеня ефективності її формування під впливом створеної атмосфери, скільки на процес творення цієї самої атмосфери, яка гіпотетично може «запустити» процес формування віри.

З описів проектів Біблійного товариства, які надав М. Енгелке, можна виокремити ті акценти, які він пропонує, вводячи поняття атмосфери:

– існування деяких значущих *елементів атмосфери* – об'єктів або практик, що асоціюються з релігією. У наведених в статті двох прикладах автора це або літаючі ангели (в першому прикладі), або обговорення групою осіб в кав'ярні деяких біблійних тем, яке можуть чути інші відвідувачі (у другому прикладі). Балачки в кафе та абстрактні ангели в торговому центрі є важливими, оскільки вони встановлюють фоновий контекст. Вони створюють настрій, подібно до церковних дзвонів та блискучих золотих куполів в Україні. Такі матеріальні об'єкти важливі, бо фоновий контекст починає формувати очікування та схильність до певної поведінки, по аналогії з тим, як свічки та скрипкова музика створюють романтичну атмосферу;

– об'єкти (практики) повинні мати *матеріалізовану (візуальну, аудіальну і т.п.) форму* і повинні викликати *емоційну реакцію* у тих, хто їх сприймає;

– об'єкти (практики) *навмисно конструюються* представниками релігійних організацій. Кінцева мета цього конструювання – залучення суспільства до релігії, нагадування про важливість духовних питань і т.п., активація або формування «всюдисущої віри», а в ідеалі – посилення ролі релігійних організацій в соціумі;

– об'єкти та практики *не обов'язково повинні викликати асоціації, пов'язані з певною конфесією*, вони можуть викликати інтерес до духовного як такого;

– аудиторія, на яку спрямовано вплив об'єктів (практик), може не підозрювати, що вона є об'єктом впливу; елементи атмосфери *впливають на підсвідомому рівні*;

– ці об'єкти або практики існують **в публічному просторі, але поза церквою і поза домом**, бо для автора важливо було продемонструвати, що поняття атмосфери допомагає подолати існуючу в сучасних науках про релігію дихотомію: «приватна» (зазвичай розуміється як така, що відправляється в домашніх умовах) і «публічна» (тобто практикується в спеціалізованих релігійних закладах) релігія. Разом з тим, поняття «публічність» – «приватність» використовуються автором і в іншому сенсі: так, описуючи ситуацію з груповою дискусією біблійних тем в кав'ярні і вказуючи на те, що там ця групова бесіда стає «фоном шумом» денного життя (а значить набуває характеристик атмосфери), М. Енгелке підкреслює, що дана ситуація дає можливість «приватній» бесіді стати усіма чутною, тобто «публічною», відповідно, перетворюючи саму віру в публічний феномен. Саме останнє розуміння «приватності» – «публічності» і дозволяє автору в анотації до статті заявити наступне: «Введення атмосфери – почуття атмосфери – дозволяє підняти важливі питання про процеси, за допомогою яких віра виходить на передній план або залишається на задньому, іншими словами – про ступінь, до якого віра доходить, стаючи публічною, або залишаючись приватною» [5, с.155]. Ми обов'язково повернемося в подальшому до цього другого розуміння приватності - публічності, поки ж просто зафіксуємо, що ці дві інтерпретації є принципово різними.

Як ми вже відзначали вище, М. Енгелке в своїй статті основну увагу приділив поняттю атмосфера, практично залишивши без аналізу запропонований ним концепт «всюдисущої віри», що дозволило трактувати останній досить широко. Так, до власного розуміння поняття «всюдисуща віра» прийшла з часом і К. Ваннер [11]. Загальний висновок, який робить дослідниця після багаторічного вивчення релігійного життя в Україні, полягає в тому, що Православ'я в Україні функціонує як всюдисуща віра. Аналізуючи способи релігійної самоідентифікації, що існують в середовищі простих українців - «православні атеїсти»; «атеїсти з традиціями»; «невіруючі, не атеїсти, але співчуваючі» тощо – К.Ваннер робить висновок: «Цей спектр поглядів відображає синкретичне світське змішання невіри і віри, недіяння і практики, дистанціювання і активної приналежності, які вносять свою лепту в перетворення Православ'я у всюдисущу віру» [11, с.435].

2. Традиційно «віра» визначається як визнання чого-небудь істинним незалежно від фактичного або логічного обґрунтування, переважно в силу самого відношення суб'єкта до предмету віри. «Релігійна віра», в свою чергу, в сучасних уявленнях - це впевненість в реальному існуванні надприродних істот, особливих якостей у окремих предметів, впевненість в можливості спілкування з духами, в істинності догматів і релігійних текстів. Аналізуючи описані вище спроби введення відповідних понять, звертає на себе увагу те, що дослідники часто не завжди чітко розмежовують власне віру, як суб'єктивну категорію, що відноситься до опису внутрішнього світу людини, і форми її прояву – у вигляді певних практик («пережита віра») або елементів «атмосфери», що запускають процес формування віри – як феномени, які стосуються зовнішнього світу. Тому пропонується виокремити і більш жорстко розрізнити поняття **«інтеріоризованих форм віри»**, як такого, що відноситься до внутрішнього світу людини, і поняття **«екстеріоризованих форм і атрибутів віри»**, як такого, яке буде описувати будь-які форми прояву або відображення віри у зовнішньому світі.

Термін «екстеріоризовані» походить від латинського «exterior» – зовнішній, і означає процес породження зовнішніх образів, дій, висловлювань і т. п. на основі перетворення внутрішніх структур. Протилежна дія – інтеріоризація – перехід ззовні всередину, від латинського interior – внутрішній. Вперше термін «інтеріоризація» був використаний в роботах французьких соціологів, зокрема, Дюркгеймом, де інтеріоризація розглядалася в якості одного з елементів соціалізації, означаючи запозичення основних категорій індивідуальної свідомості зі сфери суспільного досвіду і суспільних уявлень. У психологію поняття інтеріоризації було введено представниками французької психологічної школи (Ж. Піаже, П. Жане, А. Валлоном та ін.) і радянським психологом Л. С. Виготським. На думку Л. С. Виготського, будь-яка функція людської психіки спочатку складається як зовнішня, соціальна форма спілкування між людьми, як трудова або інша діяльність, і лише потім, в результаті інтеріоризації, стає компонентом психіки людини. Пізніше процес інтеріоризації

був вивчений П. Я. Гальперінім, що і стало основою його вчення про поетапне формування розумових дій. Спроба застосувати дані поняття не тільки до індивідуальної психіки в процесі онтогенезу, а й до культургенезу була зроблена В.Н.Павленко [3, 10].

В цій статті ми зосередимося переважно на понятті «екстеріоризовані форми і атрибути віри» (ЕФАВ), яке в даному контексті буде означати не просто існування зовнішніх форм, а й можливість певного зв'язку між внутрішнім і зовнішнім світом, між власне вірою і зовнішніми формами її прояву. Адже не випадково, очевидно, істинно віруючі Західної України, не дивлячись на суворі заборони радянської влади і високу ймовірність поплатитися життям за порушення даних заборон, все-таки екстеріоризовували свої переконання, тобто слідували, як могли, традиційним похоронним практикам. Очевидно, їх віра вимагала виходу, не могла існувати без прояву себе у зовнішніх формах.

ЕФАВ в нашому розумінні – це прояви особистісного внутрішнього життя, що робить їх водночас індивідуальними і колективними. Кожна особистість має свій неповторний внутрішній світ, але оскільки всі індивіди живуть в одному суспільстві, мають однаковий історичний досвід, одні економічні і політичні реалії, можна спостерігати й подібність екстеріоризованих форм та атрибутів віри в Україні.

ЕФАВ можна класифікувати за різними критеріями:

- за локалізацією, за місцем існування. В цьому випадку можна виділити 3 види ЕФАВ (публічно-церковні форми; публічно – позацерковні і приватні, домашні). Наприклад, сферу публічно – позацерковних проявів якраз і покривало поняття «атмосфери» у М.Енгелке;

- за ступенем канонічності ЕФАВ можна розділити на 2 види (на канонічні, жорстко регламентовані форми, і неканонічні, імпровізовані). Останні відповідали поняттю «пережита віра» у К.Ваннер при розгляді нею похоронних практик;

- за формами існування. Так, можна виокремити як мінімум 2 форми – матеріальні або матеріалізовані об'єкти і процесуальні форми (обряди, молитви тощо). Прикладом першого виду можна вважати образи ангелів у Енгелке, в той час як прикладом другого – імпровізовані похоронні практики, описувані К.Ваннер.

- за співвідношенням понять віра і її екстеріоризовані форми. Тут можна виділити 2 основні варіанти: назвемо їх умовно «узгоджений, внутрішньо взаємопов'язаний тип» (якщо ЕФАВ являються природним результатом, наслідком, проявом віри конкретної людини, наприклад, якщо хрест як екстеріоризований атрибут носить щиро віруюча людина) і «неузгоджений тип» (коли ЕФАВ не пов'язані з вірою, наприклад, якщо невіруючий носить хрест, оскільки вважає це вигідним способом вкладання коштів або тому, що це популярно чи престижно).

3. Можна припускати, що ступінь насиченості публічного життя ЕФАВ може служити одним з показників ступеня релігійності того чи іншого суспільства. Зрозуміло, що чим насиченість подібними формами вище, тим більше віруючим є населення. За часів Радянського Союзу, коли дітям з дитячих років втовкмачували, що «релігія – це опіум для народу», фасади будинків були прикрашені відповідними гаслами, церкви закриті, священики репресовані, а з публічного простору вилучено все, що хоч в якійсь мірі могло асоціюватися з релігійним або духовним, кількість атеїстично налаштованого населення почала зростати. Після розвалу Радянського Союзу маятник хитнувся в інший бік – почали відновлюватися храми, відроджуватися, здавалося б, забуті, релігійні свята, обряди і традиції, і не тільки церковне, а й позацерковне публічне життя почало насичуватися різноманітними ЕФАВ – чуттєвими образами і практиками, що викликають яскраві асоціації релігійно-духовного змісту. Зупинимося хоча б на одному подібному прикладі з сучасної публічної сфери України і порівняємо його з тим, що описав М. Енгелке.

В Україні образ ангела присутній у багатьох, найрізноманітніших, сферах: у назвах кафе, ресторанів та інших публічних закладів; у назвах вин, кулінарних виробів і солодошців; цей образ незмінно фігурує в піснях та віршах; а площі та сквери багатьох міст України (і, навіть, головної площі Києва – Майдану) прикрашають скульптури ангелів. Присутній цей образ і в сфері навчання. Так, цікаво, що перше знайомство з українським алфавітом в «Абетці» І. Малковича [2] дитина починає з літери «А», для кращого сприйняття якої призначений спеціальний образ,

не Акули чи Автобуса, як було в радянські часи, а образ Ангела. Для запам'ятовування першої літери існує не тільки чудово виконаний візуальний образ, а й прекрасний віршик, який легко запам'ятовується і формує у малюків забарвлене найтеплішими почуттями уявлення про ангела як охоронця і захисника.

Даний малюнок можна вважати візуальним образом Ангела, вірш про нього – аудіальним образом, а обидва ці засоби спільно з практикою знайомства з буквою А за їх посередництвом – елементами того, що М. Енгелке називав атмосферою. Можна припускати, що дієвість даної атмосфери, буде суттєво вищою, ніж дієвість ангелів у Свіндоні. Звернімо увагу, принаймні, на деякі з причин цього:

– в українському прикладі в «атмосфері» задіяні не тільки візуальні образи, а й аудіальні образи та практики їх використання;

– сам візуальний образ більш конкретний: це не абстрактний, доволі схематичний витвір, як у Свіндоні, а традиційний образ янгола, причому важливо, що ангел зображений дитиною, що легше і краще сприймається малюками;

– тривалість впливу даної «атмосфери» більше: на відміну від ангелів у Свіндоні, що були представлені у торговому центрі епізодично, тільки в період Різдвяних свят, навчання алфавіту і читання – це тривалий процес, який передбачає звернення до даних образів і практики фактично постійно;

– аудиторія в нашому прикладі є більш широкою: торговий центр на Різдво відвідало відносно невелике число британців, в Україні ж усі діти вивчають українську мову і, відповідно, знайомляться з абеткою Малковича, яка рекомендована для навчання в дошкільних закладах України;

– аудиторією знайомства з ангелами в нашому прикладі є не дорослі (як це було переважно в британському торговому центрі або кафе), а діти, які, з одного боку, рідше мають уже усталені, часто негативні, релігійні погляди, а з іншого боку, являються більш вразливими, емоційними, чутливими до різних форм впливу;

– значущим є також момент персональної зацікавленості. В торговому центрі Свіндона ангели сприймалися публікою як цікава інсталяція, витвір мистецтва, тобто те, що не має особистісного значення, в українському ж прикладі ангел виглядає саме персональним (недаремно у віршику підкреслено – МІЙ);

– дуже важливим є те, що в Абетці визначається функція ангела, його можлива роль в житті дитини – роль захисника, помічника і охоронця;

– і, нарешті, в українському варіанті Ангел виступає особою, з якою можна спілкуватися, недаремно сама форма віршика – це звертання. Фактично цей віршик, це, можливо, перша молитва, яку засвоює дитина.

Якщо ж розібрати даний приклад за допомогою пропонованого понятійного апарату, то можна говорити про те, що сама ідея знайомити дітей з буквою А за допомогою образу Ангела, як і її втілення, є екстеріоризацією віри самого автора даної Абетки – Івана Малковича. Малюнок Ангела, вірш про нього і відпрацьована практика знайомства з буквою А за допомогою візуального і аудіального образів є ЕФАВ, а процес, який вони потенційно можуть запускати, буде називатися процесом інтеріоризації. Останній може завершитися формуванням інтересу до духовних питань або навіть релігійною вірою. Безумовно, подібна ретрансляція – передача віри від представників попереднього покоління представникам наступного – екстеріоризація-інтеріоризація – це процес імовірнісний і залежить від багатьох чинників, але при певних сприятливих умовах його здійснення можливе.

На закінчення, повернемося до другого розуміння приватності – публічності, про яке ми вже згадували раніше, аналізуючи дослідження М. Енгелке. По суті, піднімаючи питання «про процеси, за допомогою яких віра виходить на передній план або залишається на задньому», М. Енгелке наближається до розуміння процесу екстеріоризації. Дійсно, віра і релігійні погляди і переконання можуть існувати суто у внутрішньому світі людини, залишаючись не проявленими для оточуючих, але можуть зробити і перший крок до екстеріоризації – у М. Енгелке це ситуація приватної бесіди на Біблійні теми. Якщо ця бесіда так і залишається приватною, не доступною для інших відвідувачів кав'ярні, екстеріоризація так і залишається на першому кроці, якщо ж зміст бесіди стає чутним для публіки – це вже наступний етап в екстеріоризації, що наділяє приватну бесіду характеристиками публічності, а значить і переводить її в ранг «атмосфери». У запропонованій в даній статті термінології ці обидві ступені будуть називатися екстеріоризованими формами віри, але будуть знаходитися на різних щаблях процесу екстеріоризації. Звичайно, процес переходу від приватності до публічності, про який говорить М.Енгелке не ідентичний процесу екстеріоризації (переходу з внутрішнього у зовнішній план), але в певних своїх аспектах обидва ці процеси можуть перетинатися і, звичайно ж, обидва заслуговують найпильнішої уваги і вивчення.

Висновки.

1. У статті проаналізовані поняття для вивчення не-інституційних форм релігійності – народна релігія, невидима релігія, вікарна релігія, приватизована релігія, пережита релігія, всюдисуща віра і т.п.

2. Запропоновано розглядати релігійну віру в двох взаємопов'язаних формах її існування – інтеріоризованій та екстеріоризованій.

3. Обґрунтовано більшу потенційну дієвість екстеріоризованих форм і атрибутів віри в Україні в порівнянні з аналогічними образами у Великобританії, описаними М. Енгелке.

Література

1. Ваннер К. Переживаемая религия: концептуальная схема для понимания погребальных обрядов в приграничных районах Советской Украины / К. Ваннер // Государство, Религия, Церковь в России и за рубежом – 2012. – №3-4(30). – С. 464-484.
2. Малкович І. Абетка / І. Малкович. – «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 1999. – 36 с.
3. Павленко В.Н. Культурно-историческое развитие психических процессов и теория поэтапного формирования умственных действий / В.Н. Павленко // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С.53-60.
4. Davie G. The Sociology of Religion / G. Davie. – SAGE Publications, 2007 – 296 p.
5. Engelke M. Angels in Swindon / M. Engelke // American Ethnologist. – 2012. – Vol.21. – №1. – P.155-170.
6. Hall D. Lived Religion In America: Toward A History Of Practice / D. Hall. – Princeton University Press, 1997. – 175p.
7. Luckmann T. The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society / T. Luckmann. – New York; London: Macmillan, 1967. – 128p.
8. Messmore R. Private Faith, Big Government: Understanding the Impact of Marginalizing Religion / R. Messmore. – 2008. – <http://www.heritage.org/civil-society/report/private-faith-big-government-understanding-the-impact-marginalizing-religion>
9. Orsi R. "The Madonna of 115th Street: Faith And Community In Italian Harlem, 1880-1950" / R. Orsi. – Yale University Press, 2002. – 170p.

10. Pavlenko V.N. The Cultural-Historical Development of Mental Processes and the Theory of Stepwise Formation of Mental Actions and Concepts / V.N. Pavlenko // Journal of Russian & East European Psychology. – 2016. – Vol. 53. – № 4. – P. 15-27.
11. Wanner C. “Fraternal” nations and challenges to sovereignty in Ukraine: The politics of linguistic and religious ties / C. Wanner // American Ethnologist. – 2014. – Vol. 41. – No. 3. – P. 427–439.
12. Yoder D. Toward a Definition of Folk Religion / D. Yoder // Western Folklore. – 1974. – Vol. 33. – №1. – P. 1-15.

Literatura

1. Vanner K. Perezhy`vaemaya rely`gy`ya: konceptual`naya sxema dlya pony`many`ya pogrebal`nyx obryadov v pry`grany`chnyx rajonax Sovetskoy Ukrainy / K. Vanner // Gosudarstvo, Rely`gy`ya, Cerkov` v Rossy`y` za rubezhom – 2012. – #3-4(30). – S. 464-484.
2. Malkovy`ch I. Abetka / I. Malkovy`ch. – «A-BA-BA-GA-LA-MA-GA», 1999. – 36 s.
3. Pavlenko V.N. Kul`turno-y`story`cheskoe razvy`tye psy`xy`chesky`x processov y` teory`ya po`zapnogo formy`rovany`ya umstvenny`x dejstv`j / V.N. Pavlenko // Voprosy psy`xology`y`. – 1995. – #1. – S.53-60.
4. Davie G. The Sociology of Religion / G. Davie. – SAGE Publications, 2007 – 296 p.
5. Engelke M. Angels in Swindon / M. Engelke // American Ethnologist. – 2012. – Vol.21. – №1. – P.155-170.
6. Hall D. Lived Religion In America: Toward A History Of Practice / D. Hall. – Princeton University Press, 1997. – 175p.
7. Luckmann T. The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society / T. Luckmann. – New York; London: Macmillan, 1967. – 128p.
8. Messmore R. Private Faith, Big Government: Understanding the Impact of Marginalizing Religion / R. Messmore. – 2008. – <http://www.heritage.org/civil-society/report/private-faith-big-government-understanding-the-impact-marginalizing-religion>
9. Orsi R. "The Madonna of 115th Street: Faith And Community In Italian Harlem, 1880-1950" / R. Orsi. – Yale University Press, 2002. – 170p.
10. Pavlenko V.N. The Cultural-Historical Development of Mental Processes and the Theory of Stepwise Formation of Mental Actions and Concepts / V.N. Pavlenko // Journal of Russian & East European Psychology. – 2016. – Vol. 53. – № 4. – P. 15-27.
11. Wanner C. “Fraternal” nations and challenges to sovereignty in Ukraine: The politics of linguistic and religious ties / C. Wanner // American Ethnologist. – 2014. – Vol. 41. – No. 3. – P. 427–439.
12. Yoder D. Toward a Definition of Folk Religion / D. Yoder // Western Folklore. – 1974. – Vol. 33. – №1. – P. 1-15.

**Valentyna Pavlenko,
Catherine Wanner**

The Interiorized and Exteriorized Forms and Attributes of Religious Faith

This article reviews the various approaches scholars have used to study non-institutional forms of religiosity. Such concepts as “folk religion”, “invisible religion”, “believing without belonging”, “vicarious religion”, “private faith”, “lived religion”, “lived faith” and others are analyzed. Particular attention is paid to the category of “ambient faith” developed by M. Engelke. We consider how religious faith is manifest in two interconnected forms, its interiorized and exteriorized forms, and discuss new concepts – “the interiorized and exteriorized forms and attributes of religious faith”. We offer a comparative analysis of the exteriorized forms of religious faith (on the example of the images of Angel) and their effectiveness in the United Kingdom and Ukraine.

At the beginning of the twentieth century, European researchers dealing with various aspects of religious life began to draw attention to the discrepancy between formal, institutional forms of religious beliefs, concepts and practices and their variants that exist in real life. They began to think about how to understand such non-institutional, non-traditional forms of religiosity.

Scientists began to use the concept of “folk religion” (folk religion, popular religion, vernacular religion) to determine different forms and manifestations of religion, which differ from official doctrines and practices of organized religions. In the course of the study of popular religion throughout Europe, many studies were conducted throughout the twentieth century, primarily on the study of religious folklore, as well as on topics such as pilgrimage and the use of sanctuaries.

Since then, researchers have come up with a number of concepts that underline the various aspects of non-institutional forms of religion. Moreover, there were works in which the next step was made - they

began to study the interrelationships between these forms and the inner world of man, to study attempts to influence human believers through the transformation of its public and cultural space.

In our opinion, this is a promising direction of research. We believe that the public and private sphere, the external and internal life of people can be clearly differentiated only analytically. In reality, they coexist in a multitude of interconnections and interactions, unfortunately, still quite poorly studied and studied. Using the theories of anthropology and psychology, we want to analyze in the article how external forms and attributes of faith form cultural factors and how it can affect individual experience, both in Ukraine and in other countries.

Key words: religious faith, internalization, exteriorization, popular religion, experience of faith, ubiquitous religion, privatized religion, vicarious religion, invisible religion.

Надійшла до редакції 9.10.2017 р.

УДК 27-67:821.111

© Ірина Горохолінська
(Чернівці)

ПОСТСЕКУЛЯРНІ ПОШУКИ БОГА: ХУДОЖНІ АЛЮЗІЇ ТЕОДИЦЕЇ (ЗА ТВОРОМ В. П. ЯНГА «ХИЖА»)

У статті авторка аналізує постсекулярні інтерпретації богословських візій теодицеї через призму звернення до творів художньої літератури, зокрема бестселера Вільяма Пола Янга «Хижа». З акцентом на чинник зростаючого інтересу до питань релігії й релігійності в житті сучасної особи, особливо в умовах соціальних криз, робиться висновок про чіткий зв'язок між постсекулярним ренесансом релігійності та важливістю морально-аксіологічного самовизначення особи в контексті постмодерного розмиття норм морально належного. Сьогодення вимагає не тільки «повернення релігії», але й «повернення етики». То чи здатна в світі, сповненому зла й випробувань, світі, в якому релігійний світогляд є «тільки однією з альтернатив» (Ч. Тейлор), християнська етика знову стати актуальною? Такі рефлексії мотивують авторку звернутися до проблем християнської теодицеї.

Ключові поняття: теодицея, релігійна свідомість, постсекулярність, Одкровення, свобода, християнські цінності, аксіологія, Добро і Зло, моральна відповідальність, християнська жертвність.

*«Встань же, Боже,
Вскую будеш спати,
Од сліз наших одвертатись,
Скорби забувати!» [3, с.326]*

Т. Шевченко, «Давидові Псалми» (43-й псалом)

*«Чи не зробиш ласку подумати над питанням:
що б робило твоє добро, коли б не існувало зла,
і як би виглядала земля, коли б із неї зникли тіні?» [1, с.741]*

М. Булгаков, «Майстер і Маргарита»

«Люди кажуть, що ти інколи втручаєшся в їхні справи й караєш зло. – Ніколи! Найвні люди гадають, що, коли зло десь зазнало краху, отже, це справа моїх рук. Випадковість. За цією логікою виходить, що, як зло перемагає, то, отже, моя рука послабшала. Ні те, ані друге» [2, с.645].

Ф. Іскандер, «Сон про Бога та диявола»